

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

MÜASİR İNGİLİS DİLİ TƏLƏFFÜZÜNÜN KOMMUNİKATİV ASPEKTLƏRİ

İxtisas: 5708.01 – German dilləri

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Pərvin Baba qızı Musayeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2022

Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Təhsil-1 fakültəsi nəzdində İngilis dilinin fonetikasi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Fərman Hüsən oğlu Zeynalov

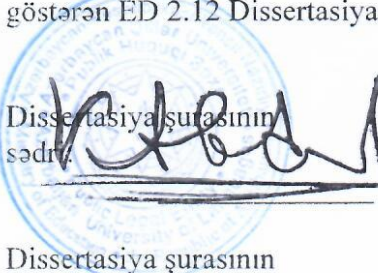
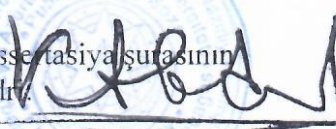
Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru
Pərviz Yasinəli oğlu Ağayev

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Gülyaz Rza qızı Zeynalı

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Çinarə Zahid qızı Şahbazlı

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının
sədri:

filologiya elmləri doktoru,
akademik
Kamal Mehdi oğlu Abdullayev

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
İradə Nadir qızı Sərdarova

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli

IŞIN ÜMUMİ SƏCIYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Məlum olduğu kimi, dil dedikdə, hər şeydən əvvəl, şifahi, səsli dil nəzərdə tutulur. Odur ki, səsli dil, dilin tarixən yaranış, inkişaf etmə və həm də mövcud olma formasıdır. Yazılı dil də səsli dildən törəmədir və onun ancaq yazılı (qrafik) formada vizual təsviridir. Bu baxımdan L.R.Zinderin fikirləri maraqlıdır. O yazır ki, hətta ölü və süni dillərin (volapuk, ido, esperanto) yazılı forması bu və ya digər halda hər hansı səs formasını nəzərdə tutur. Bu dillərin istifadə etdikləri hərfi yazı səsli dilin inikası əsasında təşəkkül tapmışdır. Yazı nəzəriyyəsi, yaxud “səsli yazı” şifahi nitq nəzərə alınmadan qeyri-mümkündür, odur ki, yazı və orfoqrafiya məsələləri ilə məşğul olan alimlər təbii tələffüz məsələlərinə müraciət etmişlər.¹

Şifahi, səsli dil ilə yazılı dilin kəsişmə nöqtəsini və yazılı dilin (yazının) doğulduğu məqam nöqtəsini K.Abdulla yeni rəqursda, özünəməxsus bir tərzdə təfsir edir. Bu dilçiyə görə, dildən-dilə gəzən, ağızlarda yaşayan səsli dilin (Mifin) məkanı və üslubi vardır. Səsli dilin reallaşdığı məkan – kollektivdir, onun üslubi göstəricisi isə sözdür. Səsli dil öz üslubunu özü yaradır. Bu üslub ən ali nöqtədə bütün məntiqsizliklərin dərindəki məntiqinə gətirib çıxarırsa, adama (fərdə) ən yaxın nöqtədə təqdimat üsulunda, intonasiya və vurğu aksentlərində, höküm calarına maksimum yaxınlıqda özünü göstərir.²

Yazının təşəkküləmə nöqtəsinə gəlincə, K.Abdulla yazır: “*O yerdə ki, insanın özü olmadan, insanın öz səsi gəlmədən insanın Sözü var - orda, deməli, artıq Yazı başlayıb, ...özü də Mif daşından keçə-keçə doğulmağa başlayır*”.³

Əgər Mifin üslubu bütövlükdə söz üzərində qurulmuşdursa, Yazının üslubu cümlə ilə formalaşır. Məhz cümlə Yazı mədəniyyətinin ən əyani, ən effektiv ifadə uzunluğu, ifadə tutumu

¹ Зиндер, Л.Р. Общая фонетика / Л.Р.Зиндер. – Москва: Высшая школа, – 1979. – с.4-6.

² Abdullayev, K.M. “Kitabi-Dədə Qorqud” poetikasına giriş / Dan sökülən variant./ K.M.Abdullayev. – Bakı: RS Poliqraf, – 2017. – s.282-283.

³ Yenə orada, – s.294.

kimi özünü göstərir. Məhz cümlədə psixoloji dərinliyə və mürəkkəbliyə mənəvi zənginliyə meydan verə biləcək güc və imkan var.⁴ Yazı fərdin yaranmasını şərtləndirir. Cəmiyyətin üzvlərinin öz-özünü tanımağı qarşıya məqsəd qoyur.⁵

Yuxarıda deyilənlər bir daha göstərir ki, şifahi dilin işlənmə məkanı, coğrafiyası daha geniş diapazonludur, o, müxtəlif xalqların, millətlərin sosial kollektivlərin gündəlik ünsiyyət vasitəsidir. Bu baxımdan müasir dövrdə ingilis dili şifahi formada dünyada ünsiyyət dilinə çevrilmişdir, dünyada 300 milyondan çox insan ingilis dilində danışır və qalanları da bu dildə danışmağa cəhd göstərirlər.⁶

B.Braysonun araşdırmalarına görə, ingilis dilinin mürəkkəbliyi o yerə çatmışdır ki, hətta yerli, doğma dil daşıyıcıları heç də həmişə təsirli ünsiyyət aparmağı bacarmırlar. “Oksford ingilis lüğəti”nin redaktoru R.Böçfild linqvistik dərəkədə belə bir inam səsləndirmişdir ki, Amerika ingiliscəsi və ingilis ingiliscəsi elə bir amansızlıqla dağılıb gedir ki, bir gün ola bilər ki, iki millət bir-birini tamamilə başa düşə bilməsin.⁷ R.Böçfildin ifadə etdiyi bu inam, fikrimizcə, birbaşa tələffüzdə yaranan yaygınlığa, qeyri-səlisliyə istiqamətləndiyi aydın şəkildə özünü göstərir. Digər tərəfdən, bu fikirdə ünsiyyət prosesində tələffüzün nə qədər böyük dəyər kəsb etdiyi də bir daha vurğulanır.

İngilis dili tələffüzünün qeyri-fonetik olduğunu, dil öyrənmədə tələffüzdə baş verə biləcək yaygınlığı, qeyri-səlisliyi hiss edən tanınmış ingilis fonetisti D.Counz hələ keçən əsrin əvvəllərində “İngilis dilinin tələffüz lüğəti”ni tərtib edərək onu çap etdirmişdir (1917).

Çağdaş ingilis dili fonetistlərinin araşdırmalarına görə “Ümumi qəbul edilmiş tələffüz” (RP) modeli çağdaş ingilis dilinin tələffüz norması kimi özünü doğrultmur və o, artıq köhnəlmişdir.

Lüğətin 17-ci (2008) nəşrində daha geniş, əsaslı və qəbul edilə bilən Britaniya ingiliscəsi üçün BBC tələffüz modeli təqdim edilir və geniş anlaşılan, başa düşülən Amerikan ingilis tələffüzü də lüğətə

⁴ Abdullayev, K.M. “Kitabi-Dədə Qorqud” poetikasına giriş / Dan sökülən variant./ K.M.Abdullayev. – Bakı: RS Poliqraf, – 2017. – s.300.

⁵ Yenə orada, – s.318.

⁶ Bryson, B. Mother tongue / B.Bryson. – Penguin Books, – 1991. – p.2.

⁷ Yenə orada, – s.2.

əlavə olunur. BBC tələffüz modeli BBC₁, BBC₂ televiziya kanallarında, BBC-nin Dünya Xidmətində BBC₃, BBC₄ radiolarında, eləcə də kommersiya radio verilişləri təşkilatlarında ingilis mənşəli diktorlar (xəbərler, proqramlar, reklamlar və s.) kimi işləyən peşəkar dil daşıyıcılarının tələffüzünü ehtiva edir.⁸

Yeni tələffüz lüğətində çağdaş ingilis dilinin fonetik quruluşunun komponentlərinə, o cümlədən fonem inventarına, heca strukturuna, heca bölgüsünə, sözlərin aksent strukturuna, intonasiyasına dair yeni məlumatlar daxil edilmişdir.

Qeyd edilməlidir ki, indiyə qədər postsovet məkanında, eləcə də Azərbaycanda ingilis dilində nəşr olunan leksikoloji lüğətlərdə, dərsliklər və dərs vəsaitlərində tələffüz vahidi olan hecaların, sözlərin aksent quruluşuna və ifadələrin tələffüzünə dair verilən məlumatlar və biliklər çağdaş ingilis dilinin tələffüz normaları ilə uyğunsuzluq təşkil edir. Bu baxımdan ingilis dilində heca, söz və cümlə səviyyəsində, bütövlükdə ünsiyyət prosesində tələffüzün komponentlərinin məzmununun yenidən nəzərdən keçirilməsi zəruriyyəti ortaya çıxır. Mövzunun aktuallığı da bununla şərtlənir, ölçülür.

Mövzunun işlənmə dərəcəsinə gəlincə, qeyd edək ki, bu mövzuya dair ingilisdilli mənbələrində, praktik baxımdan bəzi məlumatlar verilsə də, BBC tələffüz modelinin komponentləri sistemli şəkildə işlənməmişdir.

Müasir (çağdaş) ingilis dili tələffüzünün kommunikativ aspekti dedikdə biz “kommunikativ aspektləri” ifadəsi adı altında rabitəli nitqin aspektlərini nəzərdə tuturuq.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini müasir (çağdaş) ingilis dili tələffüzünün komponentləri və onların aspektləri təşkil edir. Tədqiqat işinin predmetini BBC ingilis dili tələffüzünün komponentlərindən və onların rabitəli nitqdə reallaşması mexanizmindən əldə edilən nəticələrin ümumiləşdirilərək sistemləşdirilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi müasir ingilis dilində olan orfoepiya lüğətlərinin təhlili əsasında çağdaş ingilis dili tələffüzünün komponentlərində və

⁸ Jones, D. Cambridge English pronouncing dictionary / D.Jones. 17th edition. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2008. – p.5.

aspektlərində həm söz, həm də cümlə səviyyəsində normativ tələffüz xüsusiyyətlərini aşkar etməkdən ibarətdir. Bu məqsədə çatmaq üçün tədqiqat işinin qarşısına aşağıdakı vəzifələr qoyulur:

- “tələffüz” anlayışının məzmununa dair mövcud fikir və mülahizələrin icmalını vermək;
- tələffüzün nəzəri məsələlərini araşdırıb təhlil etmək;
- tələffüzün tiplərini, vahidlərini və elementlərini norma səviyyəsində dəqiqləşdirmək;
- ingilis dili tələffüzünün komponentlərinin və aspektlərinin təhlilini vermək;
- ingilis dilinin rabitəli nitqində baş verən fonetik hadisələrin inventarını müəyyənləşdirmək;
- ingilis dilində orfoepik və orfofonik (norma) səviyyələrində allofontik, yaxud fonoloji qaydaların funksional yükünü nəzərdən keçirmək;
- çağdaş ingilis dili tələffüzündə normativ səciyyəli fonetik elementləri üzə çıxarmaq.

Tədqiqat metodları. Tədqiqatda bu və ya digər metodun (metodların) seçilməsi həmin tədqiqatın qarşısına qoyulan məqsəd və vəzifələrlə müəyyənləşir. Bu baxımdan tədqiqat işində müşahidə, müqayisə, təsvir və struktur metodlarla yanaşı, tədqiqatda orfoepik və orfofonik təhlil, perseptiv (auditiv) müşahidə metodlarından istifadə edilmişdir.

Müdafiyə çıxarılan əsas müddəalar:

- “tələffüz anlayışı”nın məzmununa geniş prizmadan yanaşma seqment və supraseqment vasitələrin rabitəli nitqdə reallaşma xüsusiyyətlərini norma səviyyəsində düzgün əks etdirir.
- ingilis dilinin ədəbi tələffüz normasında baş verən yaygınlıqda, qeyri-səlislikdə bu dilin tələffüzünün qeyri-fonetik və orfoqrafik prinsiplərində sillabik, tarixilik, heroglifik prinsiplərin, bu dilin şərikli dil (lingua franca) olmasının güclü təsiri vardır.
- ingilis dili tələffüzünün heca komponentində maksimal onset (sözün başlanğıcında gələ bilən mümkün samit birləşməsi) prinsipinə riayət edilməsinin düzgün tələffüz, anlama və ahəngdar ritm üçün mühüm rolu vardır.

– çağdaş ingilis dilinin tələffüzündə /n + s/ samitləri arasına intrusiv /t/-in əlavə edilməsi geniş yayılmışdır.

– ingilis dilində /w, j/ sonor samitləri istisna olmaqla, qalan sonorların müstəqil və digər samitlə ayrıca hecayaratma qabiliyyəti çağdaş ingilis dili tələffüzünün səciyyəvi xüsusiyyətidir.

– ingilis dili tələffüzünün vurğu komponentində çoxhecalı sözlərin, tərkibi feillərin və qüvvətli prefikslərin, habelə mürəkkəb və mürəkkəb ixtisar sözlərin bərabərsəviyyəli vurğu dərəcəsi ilə reallaşması istisna edilir, eləcə də rəbitəli nitqdə söz birləşmələrində vurğunun yer dəyişməsi, əsas vurğulu sözün vurğusunu itirməsi, bu dildə ritmik impulsların bərabər zaman intervalında baş verməsinə xidmət edir.

– çağdaş ingilis dilində /iə, uə/ diftonqlarının monoftonqlaşmasında morfoloji amilin təsiri vardır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan germanistikasında çağdaş ingilis dili tələffüzünün komponentlərində və aspektlərində müşahidə edilən yeni normativ tələffüz xüsusiyyətlərinin ilkin olaraq araşdırılması tədqiqat işinin elmi yeniliyi hesab edilə bilər.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti çağdaş ingilis dilinin rəbitəli nitqdə məzmun daşıyıcıları olan leksik, morfoloji, sintaktik vahidlərin tələffüzün komponentləri vasitəsilə semantikləşməsi mexanizminin aydınlaşdırılmasında seqment və supraseqment vasitələrin əlaqəli və vəhdətə rolunu öyrənilməsi ilə şərtlənir. İşin nəzəri əhəmiyyəti, həmçinin, çağdaş ingilis dili tələffüzünün komponentlərini və aspektlərini yeni biliklərlə zənginləşdirilməkdən ibarətdir.

Tədqiqat işindən əldə edilmiş nəticələrdən praktik məqsədlər üçün istifadə edilə bilər. Belə ki, tədqiqatın nəticələri ingilis dilinin Azərbaycan auditoriyasında tədrisi prosesində düzgün tələffüz vərdişlərinin aşılmasında və təkmilləşdirilməsində, ingilis dili üzrə dərslik və dərs vəsaitlərinin yazılmasında istifadə edilə bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işinin nəticələri müəllifin çap olunmuş 9 elmi məqalə və konfrans tezislərində şərh olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin Təhsil-1 fakültəsi nəzdində İngilis dilinin fonetika kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, 4 fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısından və əlavə olaraq auditiv müşahidə materialından ibarətdir. Dissertasiyanın Giriş hissəsi 6 səhifə (11 215 simvol), I fəsil 20 səhifə (36 110 simvol), II fəsil 30 səhifə (55 647 simvol), III fəsil 37 səhifə (70 974 simvol), IV fəsil 30 səhifə (54 801 simvol), Nəticə hissəsi 4 səhifə (7 105 simvol) olmaqla, işarə ilə ümumi həcmi 235 852 simvoldur.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **“Giriş”** hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, tədqiqat metodları, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar, tədqiqatın elmi yeniliyi, tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, dissertasiya işinin aprobeasiyası və tətbiqi, dissertasiyanın strukturu və həcmi barədə məlumat verilir.

Dissertasiya işinin **birinci fəsl** **“Tələffüzün nəzəri problemləri”** adlanır. Bu fəsildə tələffüz probleminin öyrənilməsi və bu anlayışın məzmununa, nəzəri məsələlərinə dair dilçilərin fikir və mülahizələrinin icmalı verilir. Bununla yanaşı, bu fəsildə tələffüzün tipləri, vahidləri, elementləri araşdırılır, nitq səslərinin tələffüz fazaları və ünsiyyətin kommunikativ modellərinə dair mövcud fikir və mülahizələr nəzərdən keçirilmişdir.

Araşdırmalar göstərir ki, istər tələffüzün komponentlərinə, istərsə də ədəbi tələffüzün müəyyənləşdirilməsi meyarına dair dilçilərin müxtəlif yanaşmaları vardır. O.A.Axmanova tələffüz anlayışını iki mənada izah edir: 1) nitq səslərinin artikulyasiya xüsusiyyətləri, xarakteri; 2) bu və ya digər dilin müxtəlifliyini xarakterizə edən orfoepik normanın məcmusu.⁹

İngilis fonetistləri (D.Counz, R.Kinqdon, A.Gimson, O’Connor, P.Rouç və b.) ədəbi tələffüz normasına dilin fonetik

⁹ Axmanova, O.C. Словарь лингвистических терминов: словарь: [16+] / O.C.Axmanova. – Москва: Советская энциклопедия, – 1969. – с.266.

quruluşunun bütün komponentlərini (fonem, heca, vurğu və intonasiya) daxil edirlər.¹⁰

Postsovet germanistləri də (Q.P.Torsuyev, O.Dikuşina, V.A.Vasilyev, Y.A.Dubovski) ədəbi tələffüz normasına dilin fonetik quruluşunun komponentlərindən, vahidlərindən, elementlərindən formalaşan bir bütöv kimi yanaşırlar.¹¹

Ə.Dəmirçizadə “Tələffüz” anlayışının məzmununa nitq səsləri ilə yanaşı, vurğu, intonasiya və fasiləni də daxil edir. O, dilin aspektləri üzrə, o cümlədən lüğəvi, qrammatik, hecavi, qrafik, morfoloji və sintaktik şəraitdə tələffüz məqamlarını fərqləndirir.¹²

“İzahlı dilçilik terminləri lüğəti”ndə “Tələffüz” anlayışının məzmunu aşağıdakı kimi şərh edilir:

1) nitq səslərinin məxrəclərinə məxsus xüsusiyyətlər, səhv tələffüz, düzgün tələffüz;

2) dilin bu və ya digər təzahür növlərinə məxsus orfoepiya normalarının məcmusu. Ədəbi tələffüz. Loru tələffüz.¹³

“Dilçilik ensiklopediyası”nda “Tələffüz” anlayışının məzmunu aşağıdakı kimi ifadə edilir: “*Ədəbi tələffüz, dialektlərin və digər bölgə, icma (ləhcə, şivə) və s. danışq formalarının fəvqündə duran tələffüzdür. Əsasən danışq aktına əsaslanmalı, rəvan, axıcı və səlist olmalıdır. Adətən tələffüz norması qurumlar tərəfindən işlənilib hazırlanır*”.¹⁴

Bəzi dilçilər ədəbi tələffüz normasına bütün funksional üslubların kompleksi kimi yanaşırlar (Y.Skrebnev, T.Vrabel, M.A.Sokolova və b.). Bu yanaşma ilə əlaqədar T.Vrabel yazır: “*Biz normaya ekstralinqvistik və sosial amillər əsasında dəyişən və*

¹⁰ Gimson, A.C. An introduction to the pronunciation of English / A.C.Gimson. – London: Edward Arnold, – 1970. – p.266.

¹¹ Дубовский, Ю.А. Основы английской фонетики / Ю.А.Дубовский. – Пятигорск: Флинта-Наука, – 2009. – с.10.

¹² Dəmirçizadə, Ə.M. Müasir Azərbaycan dili. I hissə / Ə.M.Dəmirçizadə. – Bakı: Maarif, – 1984. – s.186.

¹³ Adilov, M.İ. İzahlı dilçilik terminləri / M.İ.Adilov [və b.]. – Bakı: Maarif, – 1989. – s.275.

¹⁴ Dilçilik ensiklopediyası. /Fəxrəddin Veysəllinin müəllifliyi və redaktəsi ilə. – Bakı: Mütərcim, – II c. – 2008. – s.143.

ünsiyyət prosesində reallaşan fonetik üslubların mürəkkəb birliyi kimi baxırıq".¹⁵

Ədəbi tələffüz normasına yanaşmalardan biri də L.V.Şerbanın ideyalarından qaynaqlanan fonetik-fonoloji əsaslara söykənən fonem-variant-fon üçlüyünü özündə ehtiva edən yanaşmadır.¹⁶

Ədəbi tələffüz normasından bəhs edərkən F.Veysəlli yazır: *"ədəbi tələffüz normasından danışanda son vaxtlara qədər mütəxəssislər bunu orfoepiya anlayışı ilə birləşdirirlər. Bu alimə görə, orfoepiya anlamında dildəki sözlərin fonem tərkibini, ünsiyyət vahidi olan cümlələrin fonoloji qarşılaşdırılmalarının fonetik özülünü təşkil edən intonasiya konturlarının müəyyənləşdirilməsi, dilin heca modellərinin təyin edilməsi daxildir. Orfoepiyadan fərqli olaraq, ayrı-ayrı fonemlərin müəyyən fonetik mövqedə, başqa fonemlərdə qonşuluqda, eləcə də vurğu və intonasiyanın təsiri altında məruz qaldığı dəyişiklikləri öyrənən elm sahəsi isə orfofoniya adlanır"*.¹⁷

Tələffüz anlayışının məzmununa dair yanaşmaları dar, geniş və daha geniş anlamda üç qrupa bölmək olar. Dar mənada tələffüz anlayışı bir dilin səslərinin artikulyasiyasında təzahür edən fonetik xüsusiyyətləri ilə məhdudlaşdırılır. Tələffüzün geniş mənada şərhli diskurs əlamətlərinin mahiyyətini nəzərdə tutur və bu halda tələffüz anlayışı aşağıdakı komponentləri özündə ehtiva edir: 1) bir dilin fonemlər sistemini, onların birləşmələrini, aktual təzahürləri olan allofonları, yaxud variantları 2) bir dilin heca strukturunu (hecayaratma potensialı, heca bölgüsü qaydaları); 3) söz vurğusu və onun aspektləri (vurğunun təbiəti, sözlərdə yeri, dərəcələri); 4) intonasiya mürəkkəb bir bütöv kimi (melodiya, cümlə vurğusu, temp, tembr, ritm, fasilə).

Daha geniş anlamda – ədəbi tələffüz normalarına ekstralinqvistik və sosial amillər əsasında dəyişən, ünsiyyət prosesində reallaşan fonetik və funksional üslubların mürəkkəb

¹⁵ Vrabel, T.T. Theoretical phonetics of the English language / T.T.Vrabel. – Ungivar: Poliprint, – 2009. – p.5.

¹⁶ Щерба, Л.В. Языковая система и речевая деятельность / Л.В.Щерба. – Ленинград: Наука, – 1974. – с.26.

¹⁷ Fəxrəddin, Yadigar. Fonetika və fonologiya məsələləri / Yadigar Fəxrəddin. – Bakı: Maarif, – 1993. – s.86.

birliyi kimi yanaşılır. Ədəbi və loru tələffüz meyarlarına gəlincə, onları linqvistik və qeyri-linqvistik (ekstralingvistik) amillərlə şərtlənən tələffüz növünə bölmək olar.

Linqvistik amillər dildaxili amilləri, qeyri-linqvistik amillər isə ekstralingvistik amilləri nəzərdə tutur. Bu baxımdan dildaxili amillər ədəbi tələffüz normalarını, qeyri-linqvistik amillər (dil daşıyıcılarının yaşadığı coğrafi ərazinin regional xüsusiyyətlərindən, yaş, cins və sosial zümrələr və s.) loru tələffüzü (dialekt, sosial, ləhcə, şivə) formalaşdırır.

Ədəbi tələffüz normalarının meyarlarına gəlincə, orada iki yanaşma özünü göstərir: orfoepik və orfofonik. *Orfoepik* yanaşma fonoloji amillərə söykəndiyindən tələffüzdə süniliyə meyillidir və ədəbi tələffüz norması üçün yetərli hesab edilmir. Orfofonik yanaşma fonetik-fonoloji baxımdan üçlük amilinə (fonem-norma-səs) istinad etdiyindən dildaxili amillərə söykənir. Odur ki, biz də tədqiqatımızda orfofonik yanaşmanı əsas götürürük və ədəbi tələffüz anlayışına “geniş” mənada tərəfdar çıxırıq.

Ədəbi tələffüz anlayışı ilə sıx bağlı olan məsələlərdən biri də bu tələffüz növünə hansı fonetik-fonoloji vahidlərin, tələffüz elementlərinin daxil edilməsi və onların öyrədilməsinə dair müxtəlif nəzəriyyələrin (“Dil vahidlərinə fərdi yanaşma”, “Kommunikativ yanaşma”, “İnteqral” yaxud “Balanslaşdırılmış” yanaşma, “Vurğulu ritm tipi”, yaxud “Təbii səslənən tələffüz” yanaşması”) mövcud olması məsələsidir.¹⁸

Birinci nəzəriyyə dil vahidlərinin ayrılıqda öyrənilməsini, kommunikativ yanaşma ünsiyyət prosesində vurğu və intonasiyanın əsas olmasını, inteqral yanaşma seqment və suprarseqment vahidlərin hər ikisinin vacibliyini, vurğulu ritm tipi ingilisdilli tələffüzünün ingilislərə oxşar öyrədilməsini nəzərdə tutur. Qeyd edilən tələffüz nəzəriyyələri içərisində biz “inteqral” yaxud “balanslaşdırılmış” yanaşmaya və bu əsasda “vurğulu ritm tipi” yanaşmalarına üstünlük veririk. Fikrimizi onunla əsaslandırma bilərik ki, ünsiyyət prosesində ifadə planı seqment və suprarseqment vahidlər baxımından ayrılmaz bir bütövdür, onların fərqləndirici əlamətləri bir digəri ilə şərtlənir.

¹⁸ Vrabel, T.T. Theoretical phonetics of the English language / T.T.Vrabel. – Ungivar: Poliprint, – 2009. – p.12.

Məsələn, *I want to sin now / I want to sing now* söyləmlərində feilin məsdər formalarında /n/ və /ŋ/ qarşılaşdırılması düzgün reallaşmadıqda məna dolaşığına səbəb olur, yaxud “*written*” sözündə də vurğu ikinci hecanın üzərində reallaşarsa, həmin söz “*retain*” kimi qəbul olunacaq. Əgər *comfortable*” sözü iki vurğu ilə reallaşarsa (*com* və *ta* hecalarında) həmin söz “*come for a table*” kimi qavranılacaq və s.¹⁹

Tələffüzün tiplərinə gəlincə, mütəxəssislərin müşahidələrinə görə, xarici dildə tələffüzün öyrədilməsində, o cümlədən xarici dildə tərcüməçilərin və müəllim hazırlığında üç əsas tələffüz tipi ola bilər: fonoloji, fonetik və fonetik-fonoloji.

Fonoloji tələffüz tipi bir növ “kəbud” tələffüz tipidir. Bu tələffüz tipi başlıca olaraq imitativ üsulla həyata keçirilir və ana dilinin fonem (səs) sisteminin artikulyasiya bazasına əsaslanır və ünsiyyət prosesində anlaşılmaqlıq – fonoloji səhvlərə gətirib çıxarır. Məsələn, *Bring me some wine – Bring me some vine; What’s there in your hut? – What’s there in your heart?* və s.

İngilis dilində bu qəbildən olan fonoloji səhvlər, anlaşılmaqlıq yalnız seqment səviyyədə deyil, supraseqment səviyyədə, o cümlədən vurğunun yerinin dəyişməsində, tonların istiqamətində də özünü büruzə verir. Tələffüzün ikinci tipi fonetik tələffüz tipidir. Bu tələffüz tipi fonemlərin fərqləndirici əlamətlərini nəzərə almaqla, səslərin tələffüzündə dilin aldığı müxtəlif vəziyyətlə, səslərin uzunluğunu, qısaltdığını və digər artikulyator-akustik amillərin danışıqda realizə olunmasını nəzərdə tutur.

Üçüncü tələffüz tipi fonetik-fonoloji tələffüz tipidir. Fonoloji tipdən fərqli olaraq, fonetik-fonoloji tip tələffüzə birtərəfli, yəni imitativ deyil, tələffüzə ikitərəfli-seqment və supraseqment baxımdan yanaşır dilin üzvlənməsinə üçlü (fonem-norma-səs) yanaşılır və tələffüzdə orfoepik və orfofonik aspektlər fərqləndirilir.

İkinci fəsil “İngilis dili tələffüzünün komponentləri” adlanır. Bu fəsil dörd yarım fəsildən ibarətdir: 1) tələffüzün fonem və fonem birləşmələri komponenti, 2) tələffüzün heca komponenti, 3) tələffüzün vurğu komponenti, 4) tələffüzün intonasiya komponenti.

¹⁹ Дубовский, Ю.А. Основы английской фонетики / Ю.А.Дубовский. – Пятигорск: Флинта-Наука, – 2009. – с.3-4.

Bu fəslin yarımfəsillərində müasir (RP) və çağdaş (BBC) ingilis dilinin tələffüz modellərinin komponentləri və aspektlərinin nəzəri və praktiki məsələlərinin şərhı yer alır.

İngilis dili ədəbi tələffüzünün birinci və əsas komponentini material formada allofonlarda (variantlarda) təzahür edən seqment fonemlər sistemi təşkil edir.

Araşdırmalar göstərir ki, ingilis dilinin sait və samit fonemlər sisteminin inventarına müxtəlif yanaşmalar vardır. Belə ki, D.Counz, O'Konnor ingilis dilinin saıtlər sistemində 12 monofonq və 9 diftonq²⁰, A.C.Gimson isə 12 monofonq və 8 diftonq²¹ olduğunu göstərirlər. Bununla yanaşı, D.Counzun yeni "Tələffüz lüğəti"nin 17-ci nəşrinin tərtibçiləri (P.Rouç və b.) çağdaş ingilis dilinin sait fonemlər sisteminin 12 monofonqdan və 8 diftonqdan ibarət olduğunu təsdiqləyirlər.²²

Postsovet germanistləri, o cümlədən Q.P.Torsuyev, O.Dikuşına, V.A.Vasilyev, S.F.Leontyeva, Y.A.Dubovski və b. İngilis dili saıtlərinin inventarına dair müxtəlif yanaşmalar nümayiş etdirirlər. Belə ki, Q.P.Torsuyev və O.Dikuşına ingilis dilində 12 monofonq, 9 diftonq olduğunu göstərirlər. V.A.Vasilyev və M.A.Sokolova və b. ingilis dilinin sait fonemlərinin tərkibini üç qrupa bölürlər. Bu dilçilərə görə, ingilis dilində sait fonemlərinin inventarı 10 monofonqdan, 9 diftonqdan (Vasilyev) və 2 diftonqoydan ibarətdir.²³

Araşdırmalar göstərir ki, RP modelində ingilis dilinin saıtlər sisteminə daxil edilən /ɔə/ diftonqu²⁴ BBC modelində öz əksini tapmır və bu diftonqun vaxtilə *door, floor, bore, are, pour, more* və s. bu qəbildən olan sözlərdə işlənən /ɔə/ variantı BBC modelində bir variantda /ɔ:/ ilə realizə olunur. Bununla belə, çağdaş ingilis dilinin tələffüz modelində (BBC) /uə/ diftonqunun uzun /ɔ:/ saıti ilə

²⁰ Jones, D. An outline of English phonetics / D.Jones. 8th edition. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1957. – p.61.

²¹ Gimson A.C. An introduction to the pronunciation of English / A.C.Gimson. – London: Edward Arnold, – 1970. – p.146.

²² Jones, D. Cambridge English pronouncing dictionary / D.Jones. 17th edition. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2008. – p.VIII.

²³ Vassilyev, V.A. English phonetics (A theoretical course) / V.A.Vassilyev. – Moscow: Higher school, – 1970. – p.195.

²⁴ Yenə orada, – s.198.

reallaşması meyilliyi artmışdır.²⁵ Bu meyil *poor, moor, boor, sure, tour, tourist* və bu qəbildən olan sözlərdə ümumi hala çevrilmişdir.

İngilis dilinin tələffüz modelləri (RP, BBC) arasında olan fərqlər özünü /ɪə/ və /ʊə/ diftonqlarının bir, yaxud iki heca daxilində reallaşmasında göstərir. Belə ki, bu diftonqlar birhecalı söz köklərində (*mere, moor, cure* və s.) birhecalı tələffüz vahidləri kimi reallaşır. Lakin bu diftonqlar söz formalarında, yəni morfoloji faktorun təsirindən ikihecalı tələffüz vahid kimi realizə olunur. Məsələn, *curious, influence, continuous* sözlərində /ɪə/ və /ʊə/ diftonqvari səslənsə də, onlar diftonqlar kimi deyil, /'kjuəri.əs/, /'mflu.əns/, /kən'tju.əs/ ayrı-ayrı hecalar kimi reallaşır ki, bunlar da RP modelində öz əksini tapmır və diftonq kimi qeyd edilir.

Bununla yanaşı, oxşar hallar *fewer* /'fju.ə/, *easier* /'i:zi.ə/, *happier* /'hæp.i.ə/ və bu qəbildən olan söz formalarında da müşahidə edilir. Qeyd edək ki, /ɪə/ və /ʊə/ diftonqları ilə ikihecalı sait birləşməsi kimi reallaşan /i.ə/ /u.ə/ birləşmələri BBC tələffüz modelində, RP fərqli olaraq, fonetik simvollar baxımından da fərqləndirilir.

Çağdaş ingilis dilində diftonqlarla bağlı yeni olan bir cəhət də RP modelində işlənən /ɛə/ diftonqunun birinci elementinin (nüvəsinin) BBC modelində yarımçıq /e/ saiti ilə /eə/ simvolizə edilməsidir.

Çağdaş ingilis dilində nəzəri cəhətdən mübahisə doğuran məsələlərdən biri də ingilis dilində ənənəvi qəbul olunan /oʊ/ diftonqunun birinci elementinin vurğusuz hecalarda işlənən orta sıra /ə/ ilə simvolizə edilməsidir.

Halbuki ənənəvi olaraq ingilis dilinin fonemlər sistemində olan bütün diftonqların ənənə və həqiqi diftonqlar olduğu göstərilir və nəzəri cəhətdən /əʊ/ diftonqu, fikrimizcə, ənənə və həqiqi diftonq kimi özünü doğrultmur. İngilis dilinin amerikan variantında /oʊ/ diftonqunun ənənəvi – D.Counzdan gələn fonetik simvolu işlədilir və praktik məqsəd baxımından tələffüzdə /oʊ/ kimi realizasiyası tövsiyə olunur.

Biz D.Counzdan gələn ənənəyə şərik çıxırıq, çünki bu ənənə həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən özünü doğruldur.

Çağdaş ingilis dilinin BBC modelində yeni olan bir cəhət də arxa irəliyə çəkilmiş qısa /ʌ/ saitinin orta sıra saitlərə /ɜ: ə + ʌ/ daxil

²⁵ Jones, D. Cambridge English pronouncing dictionary / D.Jones. 17th edition. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2008. – p.XI.

edilməsidir. İngilis dilində sait birləşməsi kompleksinə gəlinə, bu dildə beş üçelementli sait birləşməsi (triftonq) olduğu qeyd edilir /arə, avə, erə, ovə, ɔə/. Bu sait birləşmələrinə münasibət bildiren P.Rouç yazır ki, *fire, hour* qəbildən olan sözlərdə əksər ingilis dil daşıyıcıları bir heca olduğunu, *player, slower, royal* sözlərində oxşar halda iki heca olduğunu hiss edirlər.²⁶ Bu baxımdan bir kök morfemdən ibarət olan sözlərdə /arə, avə/ triftonq kimi bir tələffüz vahidi, iki morfemdən (kök + suffiks) ibarət olan sözlərdə isə iki tələffüz vahidi kimi reallaşır. Odur ki, heca tərkibinə görə bölünməz olan /arə, avə/ birləşmələrini triftonq, heca və morfem tərkibinə görə bölünən birləşmələri sait birləşmələri kimi qəbul etmək olar.

İngilis dilinin samit fonemlərinin inventarında 24 və 25 samit fonem olduğu qeyd edilir. Burada mübahisəli olan məsələ /w/ qoşadodaq, velyer, novlu sonorunun kar qarşılığının fonoloji statusu ilə bağlıdır. D.Counz ingilis dilinin ədəbi tələffüzünün (RP) samitlərini təsnif edərkən /w/ foneminin kar qarşılığını /ʍ/ mötərizə içərisində təsnifata daxil edir.²⁷

D.Counzdan fərqli olaraq, A.C.Gimson /w/ sonorunun kar qarşılığını fonem statusu olan bir vahid kimi təsnifatında göstərir.²⁸

Postsovet germanistləri (Q.P.Torsuyev, V.A.Vasilyev)²⁹ D.Counzun və A.Gimsonun fikrinə şərik çıxaraq /w/ sonorunun kar qarşılığını ingilis dilinin samit fonem inventarına fakültativ fonem kimi daxil edirlər³⁰, lakin digərləri (O.Dikuşina, M.A.Sokolova və b., S.F.Leonteva) isə bu sonorun kar qarşılığını ingilis dilinin samit fonem inventarına daxil etmirlər.

P.Rouça görə, əgər “*which*” və “*witch*” tipli söz cütlərində /w/ sonoru /ʍ/ ilə əvəz edildikdə, iki müxtəlif məna alınrsa, deməli,

²⁶ Roach, P. English phonetics and phonology / P.Roach. 4th edition. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2009. – p.19.

²⁷ Jones, D. An outline of English phonetics / D.Jones. 8th edition. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1957. – p.XVII.

²⁸ Gimson A.C. An introduction to the pronunciation of English / A.C.Gimson. – London: Edward Arnold, – 1970. – p.216.

²⁹ Vasilyev, V.A. English phonetics (A theoretical course) / V.A.Vasilyev. – Moscow: Higher school, – 1970. – p.195.

³⁰ Sokolova, M.A. English phonetics (A theoretical course) / M.A.Sokolova [et.al.]. – Minsk: VLADOS, – 1996. – p.63.

onlar iki müxtəlif fonemlərdir. Bununla yanaşı, o qeyd edir ki, bir çoxları israr edirlər ki, /w/ sonunun kar qarşılığı monofonemik deyildir. O, iki fonemin /h/ və /w/ fonemin birləşməsi /hw/ kimi reallaşır³¹ və yeni tələffüz lüğətində “wh” qrafemi ilə başlayan sözlər /hw/ fonetik simvolu ilə verilir. Bununla yanaşı, BBC tələffüz modelində yeni olan bir cəhət də odur ki, Qəlik dillərindən olan Şotland və İrland dillərində işlənən kar velyar frikativ /x/ samitini mötərizədə BBC samit fonemlər sisteminin inventarına daxil edilir, “loch” və “Bach” sözlərini nümunə kimi verilir.

Müasir ingilis dilinin tələffüz modelində (RP) samitlər arasında fərqləndirici əlamət kimi, (məsələn, /t/ və /d/) karlılıq və cingiltlilik əsas götürülürdüsə, BBC modelində bu əlamətlərin ünsiyyət prosesində digər fonetik əlamətlərə nisbətən çox az əhəmiyyət kəsb etdiyi vurğulanır və bu əlamətlərin yerinə fortis və lenis terminlərinin işlədilməsi əsas götürülür. Bunun səbəbi onunla şərtləndirilir ki, bu samitlərin fərqləndirilməsi onlara sərff olunan enerjinin miqdarı fərqlidir. Belə ki, fortis (güclü) samitlər, lenis (zəif) samitlərə nisbətən daha çox enerji ilə reallaşır.

Qeyd edək ki, BBC tələffüz modelində /p, t, k/ samitlərinin sözün əvvəlində vurğulu hecəda nəfəsli (aspirasali) tələffüzünə xüsusi önəm verilir. Belə ki, *pin* və *bin* qəbildən olan sözlər başlıca olaraq bir-birindən nəfəslənmənin müşayəti ilə fərqlənir. Bununla belə, sözün əvvəli /sp-, st-, sk-/ samit birləşməsi ilə başladıda /s/ səsinin təsirindən /p, t, k/ səslərinin nəfəslənməsi itir, yox olur: *spin, stint, skin*.

İngilis dilində /p, t, k/ samitləri özündən sonra gələn /l, j, w, r/ snorlarla birləşmə yaratdıqda nəfəsli tələffüz olunur və bu zaman nəfəslənmənin təsirindən sonorlar karlaşır və onlar sürtünən frikativlər kimi realizə olunur:³² *play, pew, pray, tune, try, between, clean, cry, quick*.

İngilis dilində /p, t, k/ samitlərinin bir xarakterik xüsusiyyəti də vurğulu hecəda onlardan əvvəl qlotal kipləşmənin (qlotalaşmanın) baş verməsidir: *ca?ptain righ?tful; a?ctor, Yor?kshire*. Araşdırmalar

³¹ Roach, P. English phonetics and phonology / P.Roach. 4th edition. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2009. – p.43.

³² Jones, D. Cambridge English pronouncing dictionary / D.Jones. 17th edition. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2008. – p. XI.

göstərir ki, /p, t, k/ samitləri ilə yanaşı /tʃ/ samitindən əvvəl baş verən qlotallaşma hadisəsi geniş yayılmışdır: *naʔture caʔtching riʔches* və s.

İngilis dilində sözsənu mövqedə bir heca yuvasında gələ bilən samit birləşmələrinə dair ingilis və postsovet germanınstləri arasında müxtəlif fikirlər vardır. Q.P.Torsuyevin araşdırmalarına görə, ingilis dilinin hecasonu mövqeyində dördüzlü samit birləşməsi ilə yanaşı, beşüzlü və altıüzlü samit birləşmələri mövcuddur (*entrants, constants*).³³

Lakin ingilis fonetistləri (A.C.Gimson, O'Konnor və b.) ingilis dilində sözün fonetik strukturunda mümkün samit birləşmələrinin onset (heca başlanğıcında) üç və kodada (hecasonu) dörd samitdən (CCCVCCCC) ibarət olduğunu vurğulayırlar.

Qeyd edək ki, ingilis dilində beş və altıüzlü samit birləşmələrinin mövcudluğu fikrindən (Q.P.Torsuyev) fərqli olaraq, BBC tələffüz modelində üç yuvaq samiti yanaşı gəldikdə onların arasına /ə/ saiti artırılır. Belə ki, *entrants* /en.trnts/, *constants* /kɒn.stnts/ və bu qəbildən olan samit birləşmələri yeni lüğətdə /en.trənts/ /kɒn.stənts/ kimi verilir. Biz də ingilis fonetistlərinin samit birləşmələrinə dair fikirlərinə şərik çıxırıq.

İngilis dilində tələffüzün heca komponenti BBC modelində bir sıra xüsusiyyətləri ilə RP modelindən fərqlənir. Belə ki, BBC modelində iki sonör samit /j, w/ istisna olmaqla, /m, n, ŋ, l, r/ sonörlərinin hecayaratma qabilliyi genişlənmişdir, hətta bir söz daxilində gələn iki sonörün hər biri ayrılıqda hecayaratma funksiyası yerinə yetirir. Məsələn, *national, literal* və s. sözlərlə yanaşı gələn /'næf, n, l/, /'lit, r, l/ və /, nl/, /r l/ sonörlərin hər biri heca yaradır.

Qeyd edək ki, RP modelində hecayaradan sonör samitlərin əsasən sözsənu mövqedə olduğunu və sözə şəkilçi artırıldıqda sonörün hecayaratma qabilliyinin itməsi qeyd edilir. Lakin BBC modelində sonör samitlərin hər üç mövqedə hecayaratma qabilliyini və heca bölgüsündə sonörün hecayaratma qabilliyini saxlaması vurğulanır. Məsələn, *to night* /tə'naɪt/, *police* /'pli:s/, *correct* /kr,ekt/, *bottle* /'bɒtl̩ - bɒtl̩n/ və s.

³³ Торсуев, Г.П. Вопросы фонетической структуры слова (на материале английского языка) / Г.П.Торсуев. – Москва, Ленинград: Изд-во Акад. наук СССР. – 1962. – с.130.

RP modelindən fərqli olaraq, BBC modelində qüvvətli və zəif hecaların fonetik simvolları da fərqləndirilir. Belə ki, vurğulu hecada gələn /ɪ/ və /ʊ/ vurğusuz hecada /i/ və /u/ kimi simvollaşdırılır. Araşdırmalar göstərir ki, əvvəllər postsovet məkanında, eləcə də Azərbaycanda çap olunan leksikoloji lüğətlərdə vurğunun yeri ilə göstərilən heca bölgüsündə maksimal hecaönü (onsets) prinsipinə riayət edilmədiyi müşahidə olunur. Belə ki, “*ex*” hərf birləşməsi ilə başlayan sözlərin /ɪks/ tələffüz variantında /s/ səsinin birinci hecaya aid edilir ki, bu da ünsiyyət prosesində anlamaya və ritmə, xüsusilə sözün anlaşılmaqlığına öz təsirini göstərir. Belə ki, *extreme* /ɪk.'stri:m/, *expand* /ɪk'spænd/, *expect* /ɪk'spekt/ və bu qəbildən olan sözlər /ɪks.'tri:m/, /ɪks.'pænd/, /ɪks.'pekt/ kimi verilir ki, bu da ingilis dilində hecaönü (maksimal onsets) prinsipinin pozulduğuna dəlalət edir, çünki ingilis dilində /ks/ samit birləşməsi ilə başlayan söz yoxdur. İngilis dilində “*agree*” və “*admit*” sözləri heca tərkibinə və vurğunun yerinə görə eyni olsa da, onların heca bölgüsü müxtəlifdir. Birinci sözdə heca bölgüsü /ə.'gri:/ kimi, ikinci sözdə /əd. 'mɪt/ kimi baş verir, çünki ingilis dilində /gr/ birləşməsi ilə başlayan çoxlu sayda söz olduğu halda, /dm/ birləşməsi ilə başlayan söz yoxdur.

İngilis dilində heca bölgüsünün bir spesifik cəhəti də ondan ibarətdir ki, bu dildə vurğulu qısa saitlər, bir qayda olaraq, qapalı hecada gəlir və iki qısa sait arasında gələn tək samit /bet.ə/, /mæt.ə/, /kær.i/ və s., ambisillabik funksiyaya (hər iki hecaya aid olmaq) malik olur.

İngilis dili tələffüzünün vurğu komponentinə gəlincə, qeyd etmək lazımdır ki, RP tələffüz modelində, o cümlədən D.Counzun tələffüz lüğətinin 11-ci nəşrində (1965), postsovet məkanında və Azərbaycanda nəşr olunan leksikoloji lüğətlərdə iki qüvvətli vurğu ilə səciyyəvi olan mürəkkəb sifətlər, qüvvətli prefikslər və s. BBC modelində bir əsas və bir ikincidərəcəli vurğu ilə reallaşır.

İngilis dili vurğulu ritm tipinə malik olduğundan bu dildə ritmik amil güclü təsirə malikdir. Belə ki, rabitəli nitqdə ritmik amilin təsirdən zəif və qüvvətli vurğularda yerdəyişmə, əvəzlənmə baş verir: *West'minister* - 'Westminister'Abbey, *com'pact* - 'compact'disk və s. Biz də tədqiqatımızda çağdaş (BBC) ingilis dilində vurğunun dərəcələrinə dair yeni yanaşmaya şərik çıxırıq və

vurğunun üç dərəcəsinə (əsas, ikincidərəcəli və zəif) qəbul edirik.

Müasir ingilis dilinin tələffüzündə nitqin ritmik-intonasiya xüsusiyyətləri seqment fonemlərə bərabər tutulur.

Belə ki, eyni leksik tərkibli, qrammatik quruluşlu nəqli, sual, əmr və nida cümlələri konkret situasiyadan, danışanın məqsəd və münasibətindən asılı olaraq, intonasiya baxımından müxtəlif modal-emosional mənalı söyləmələrdə reallaşa bilər.³⁴ Məsələn, *we pre'fer ,coffee* (məqsədin birbaşa deyilməsi, söylənməsi); *we p'rifer ,coffee* (yaxşı ki, çay sifariş etmədin); *we pr'efer ^coffee (if it isn't much trouble)*; *we pr'efer ^coffee (impatient statement)*.

Odur ki, ingilis dilində intonasiyanın “attitudinal” (münasibət mənalını ifadə etmə) funksiyası birinci, “accentual” funksiyası ikinci, qrammatik funksiyası üçüncü, diskurs funksiyası isə dördüncü sırada yer alır.³⁵

Dissertasiya işinin **üçüncü fəslə “İngilis dilində fonemlərin rabitəli danışmada modifikasiyası”** adlanır. Bu fəsil dörd yarım fəsildən ibarətdir. Bu fəslin yarım fəsillərində ingilis dilinin rabitəli nitqində norma səviyyəsində fonem birləşmələrində baş verən və fonemlərin rabitəli nitqdə variantlarını (allofonlarını) reallaşdıran fonetik hadisələr, o cümlədən assimilyasiya, akkomodasiya, eliziya-reduksiya, bağlama (linking) dissimulyasiya, səs artımı (insertion), aspirasiya (nəfəslənmə), partlayışın itməsi, burun və dilyanı partlayışlar, qırtallaşma, veryallaşma kimi fonetik hadisələr araşdırılıb təhlil edilir.

Ümumi fonetik planda “assimilyasiya” hadisəsinə bütün dillərdə rast gəlinir. D.Abekrobiyə görə, assimilyasiya hadisəsinə müxtəlif yanaşmalar vardır. Bu dilçiliyə görə akkomodasiya assimilyasiyadan əsaslı şəkildə fərqləndirilməlidir. O, fikrini belə əsaslandırır ki, akkomodasiya əsasən bir söz daxilində, assimilyasiya isə iki söz qovuşuğunda baş verdiyindən, birinci halda sözün formasında hər hansı növ dəyişmə baş vermir, ikinci halda sözün

³⁴ Kingdon, R. The groundwork of English intonation stress / R.Kingdon. – London: Longmans, – 1958. – p.233.

³⁵ Roach, P. English phonetics and phonology / P.Roach. 4th edition. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2009. – p.146.

formasında dəyişmələr baş verir.³⁶ İngilis dilində rabitəli nitqin mühüm aspektlərindən biri də assimilyasiya hesab edilir.

Araşdırmalar göstərir ki, çağdaş ingilis dilinin rabitəli nitqində norma səviyyəsində assimilativ fonem variantları daha çox samitlərin əmələgəlmə yerində, səs tellərinin işində və tələffüz məxrəcinin üsulunda özünü göstərir. Belə ki, apikal, yuvaq samitləri /t, d, n, l, s, z/ dışarısı /θ, ð/ samitlərindən əvvəl gəldikdə onların əsas variantları, əlavə diş variantları ilə əvəz olunur. Məsələn, /raɪt t/ (yuvaq variantı) /raɪt ðɪs/ (diş variantı) və s.

Səs tellərinin işinə təsir edən assimilativ səs dəyişmələri isimin cəm, yiyəlik hallarının, indiki qeyri-müəyyən zamanın üçüncü şəxsin təkində, qaydalı feillərin keçmiş zaman formasını düzəldən suffikslərinin tələffüzünün reallaşmasında özünü göstərir. Belə ki, “s”, “s”, “s” və “ed” suffikslərin /z/, /s/, /t/, /d/ kimi reallaşması sözün sonunun kar, cingiltili və sait fonemlərlə bitməsindən asılı olur.

Assimilativ qarlaşma və cingiltiləşmə bəzi mürəkkəb sözlərdə və birləşmələrdə müşahidə edilir: *news* /z/ – *newspaper*; *goose* /s/ – *goose* /z/ *berry*; *five* /v/ – *five* /f/ *pence*; *I have* /v/ – *I have* /f/ *to, use* /z/ – *used* /t/ *to* və s. Assimilativ qarlaşma və cingiltiləşmədə yeni olan cəhət “*trans*” prefiksində /s/ samitinin kar və cingiltili variantda reallaşmasını qeyd etmək olar: *tran*/s/*formation*, *tran*/z/*lation*. Halbuki RP modelində bu prefiks əsasən /s/ variantında reallaşması müşahidə edilir.

İngilis dilində tələffüzün üsuluna təsir edən assimilyasiya bir söz, daxilində, söz və morfem qovuşuğuna özünü göstərir. Bu assimilyasiya tipi, bir qayda olaraq, iki kipləşən-partlayışlı samitlərin yanaşı gəldiyi hallarda birinci samitin partlayışın itməsi ilə reallaşır və bu qəbildən olan assimilativ dəyişmələr ədəbi tələffüz norması hesab edilir: *act helped*, *good day*, *good girl* və s. İngilis dilinin tələffüzü üçün səviyyəvi olan burun və dilyanı partlayışlar da tələffüzün üsuluna təsir edən assimilativ proseslər baş verir, nəticədə /t/, /d/ samitlərinin burun və dilyanı variantları formalaşır.

Yumşaq damağın vəziyyətinə təsir edən assimilyativ səs dəyişməsi norma səviyyəsində əsasən “*con*” prefiksdən və /n/

³⁶ Abercrombie, D. Elements of general phonetics / D.Abercrombie. – Edinburg: Edinburg University Press, – 1967. – p.133.

samitindən sonra gələn /g, k/ samitlərinin qovuşuğunda baş verir və bu vurğulu hecadan asılı olur. Məsələn, *concord* sözü isim kimi işləndikdə /'kɒŋkɔ:d/ kimi, feil kimi işləndikdə isə həmin sözdə assimilatativ səs dəyişməsi baş vermir /kən'kɔ:d/.

Digər sözlərdə də assimilatativ səs dəyişməsi vurğulu hecalarla müşayət olunur: *bank, language* və s. Norma səviyyəsində dodaqların vəziyyətinə təsir edən assimilatativ variantlar əsasən /w/ sonorundan əvvəl gələn samitlərdə müşahidə edilir (*twenty, sweet, anguish, quite* və s.).

Assimilyasiya ilə yanaşı, rabitəli nitqdə baş verən fonetik hadisələrdən biri də akkomabasiya yaxud adaptasiyadır. Akkomadbasiya assimilyasiyadan həm kombinator, həm də dərəcə baxımdan fərqlənir.

Assimilyasiya bir qayda olaraq qonşuluqda gələn C+C birləşmələrində, akkomadasiya isə CV, VC heca strukturunda baş verir. Akkomadasiya da iki istiqamətdə (irəli, geri) olur, lakin assimilyasiyadan fərqli olaraq, fonemin əsas əlamətlərində dəyişmə baş vermir, qonşu saitin təsirindən nisbi dəyişmə, uyğunlaşma ilə müşayət olunur. Məsələn, dodaqlanan saitlərdən əvvəl gələn samitlər (CV) nisbi dodaqlanan variantda reallaşır.

Akkomadasiya *loose* /lu:s/ sözündə geri, *beauty* /bju:ti/ sözündə isə irəli istiqamətdə reallaşır.

Qeyd edilməlidir ki, ingilis dilində assimilyasiya hadisəsi rabitəli nitqdə tələffüz rahatlığı yaratdığı kimi, tələffüzdə müəyyən çətinliklər yaradır. Bəllidir ki, ingilis dilində sonu /s, z, ʃ, ʒ, tʃ, dʒ/ samitləri ilə bitən isim və feillər “s” morfemini qəbul etdikdə sözün sonunda eyni və ya oxşar samit birləşmələri təzahür edir ki, /ss, zz, ʃʃ, tʃs, dʒz/ bunlar da tələffüzü və anlamı çətinləşdirir. Bu halda samitlərin fərqləşməsi üçün dissimilasiya hadisəsindən istifadə olunur. Odur ki, bu qəbildən olan sözlərin sonuna şəkilçi artırarkən sait hərfin (səsin) artırılması da “es” labüddür: *bus-buses* /bAsız/, *bench-benches* /benʃiz/ və s.

Bu qəbildən olan sözlər BBC tələffüz modelində qısa /ɪ/, GA variantında /ə/ sait kimi realizə olunur.

Çağdaş ingilis dilində qısa /ɪ/ saiti sonu “ed” morfemi ilə bitən (sonu /t/ və /d/) samitləri ilə bitən sifətlər istisna olmaqla) samit

birləşmələri arasına artırılır. Bu qəbildən olan sözlərdə /ɪ/ saiti iki funksiya yerinə yetirir: 1) tələffüzün rahatlığını, yaxud samit birləşmələrinin, xüsusilə kipləşən partlayışlı samit birləşmələrinin asan reallaşması və sözlərin anlaşılması; 2) sifət kimi çıxış edən sözü bitmiş zaman formasının elementi kimi çıxış edən feildən fərqləndirir.³⁷ Məsələn, *I have learned* /ɜːnd/ *many new words recently. He is a learned* /ɜːnɪd/ *friend because he has studied and read a lot.*

Bu qəbildən olan sözlərə *aged* /eɪdʒɪd/ sifət, /eɪdʒd/ feil və digər sifətlər *ragged, wicked, wretched, dogged, crooked* və s. aid edilir. Həmin sözlərə -ly, -ness, morfemləri artırıldıqda /ɪ/ saiti öz funksiyasını saxlayır: *markedly, cursedness* və s.

Araşdırmalar göstərir ki, ingilis dilinin rəbitəli nitqində samit fonemlərin allofonik variantlarının təzahüründə assimilyasiya hadisəsi daha geniş fonetik imkanlara malikdir.

Bu baxımdan assimilativ səs dəyişmələrini tarixi və norma baxımdan iki əsas qrupa bölmək olar. Sabitlik dərəcəsinə görə tarixi assimilyasiya iki formada özünü göstərir: 1) tarixən baş vermiş və dildə tələffüz normasına çevrilmiş, bitmiş assimilyasiya; 2) tarixən baş vermiş və çağdaş ingilis dilində ikili tələffüz formasına malik olan, hələ də davam edən və bitməmiş assimilyasiya. Bir çox sadə və mürəkkəb sözlərdə assimilyasiya hadisəsi baş vermiş və bitmişdir və ədəbi tələffüz normasına çevrilmişdir (*bomb, plumber, ostler, handson, grandson, landscap, newspaper, raspberry, gooseberry, fivepence* və s.). İngilis dilində assimilyasiyanın təsirindən “in” prefiksini həm fonetik /m, r, l/, həm də qrafik variantları (*illegal, impossible, irregular*) yaranmışdır.

İngilis dilində sonu -tion, -sion, -ture, -tial, -cial, -sure suffiksləri ilə bitən fransız mənşəli sözlərin, demək olar ki, əksəriyyəti assimilativ yolla ingilis dilinin tələffüz xüsusiyyətlərini qəbul etmişdir. Bu qəbildən olan sözlərdə assimilyasiya hadisəsinin baş verməsinə səbəb indilis dili vurğusunun resessiv meyli və güclü dinamik təbiəti ilə əlaqədar olmuşdur. Belə ki, vurğunun son hecadan əvvələ keçməsi, vurğusuz mövqedə /tj, dj, sj, zj/ samit birləşmələrində qarşılıqlı assimilyasiya hadisəsi baş vermiş və bu samit birləşmələrinin /tʃ, dʒ, ʃ,

³⁷ Jones, D. Cambridge English pronouncing dictionary / D.Jones. 17th edition. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2008. – p.294.

3/ samitlərinin yaranmasına çıxış vermişdir.

Bununla belə, ingilis dilində bu qəbildən olan bir sıra sözlərdə assimilatativ proses hələ də davam etdiyindən bitməmiş assimilyasiya hesab edilir. İkili tələffüzə malik olan bu sözlər hələlik tələffüz norması kimi qəbul edilir: *actual* /'æktjuəl/-/'æktʃuəl/ *mutual*, *gradual*, *graduate*, *situation*, *education*.

Ədəbi tələffüz norması baxımından assimilyasiyanın iki formasını fərqləndirmək olar: 1) məcburi (normativ); 2) qeyri-məcburi (səhv tələffüz). Məcburi tələffüz ingilis dilinin fonetik quruluşunun komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəsindən və dildaxili amillərdən formalaşan allofonik variantların düzgün reallaşmasını nəzərdə tutur. Qeyri-məcburi (səhv) tələffüz ekstralingvistik amillərin və danışiq üslubunun təsirindən yaranan tələffüzü nəzərdə tutur. Məsələn, *birth(θ)day-bir(ð)day*, *medi(s)cine-me(t)cine this(s) book-thi(z) book*, *like that-lik(g)e that* və s.

Araşdırmalar göstərir ki, qeyri-məcburi assimilatativ səs dəyişmələri əsasən iki sözün qovuşuğunda səs tellərinin işinə və fəal danışiq üzvlərinin yerinə təsir edən assimilyasiyada müşahidə olunur: *ten girls-ten(ŋ) girls*, *this way-this(z) way*, *that man-that(p) man*, *green(m) paper* və s.

Bu deyilənlərlə əlaqədar qeyd etmək lazım gəlir ki, iki söz qovuşuğunda gələn cingiltili və kar, yaxud əksinə, gələn samitlərdə assimilyasiya hadisəsinin baş verməsi istisna edilir. Belə ki, *good time*, *big cake*, *his tie* birləşməsində birinci sözün son samiti zəif olduğundan assimilyasiya hadisəsi o qədər də müşahidə olunmur. Lakin *this/z/ book*, *bith/ð/ day*, *like/g/ that*, *black/g/ dog* birləşmələrində son kar samitin cingiltiləşməsi meylli güclü olur. Odur ki, ingilis dilinin tələffüz normasında iki sözün qovuşuğunda kar samitlərin cingiltiləşməsi, yaxud əksinə, karlaşdırılması variantlarının işlədilməsi istisna edilir, çünki bu dildə samitlərin karlılıq/cingiltilik, yaxud fortis/lenis əlamətlərinə görə oppozisiyası mövcuddur.

Ümumi fonetik-fonoloji planda rabitəli nitqdə dildaxili amillərlə təzahür edən fonetik hadisələr, proseslər (assimilyasiya, akkomadasiya, dissimilasiya, aspirasiya, səs artımı (insertion) partlayışın itməsi, palatalaşma, qlotallaşma, velyarlaşma, elisiya, reduksiya və s.) son nəticədə norma səviyyəsində fonemlərin allofonik variantlarının düzgün

reallaşmasına xidmət etdiyini demək olar. Bununla belə, allofonik variantların təzahürü hər bir dil üçün xüsusi və spesifikdir. İngilis dili – rəbitəli nitqinin təhlili göstərir ki, ədəbi dilin tələffüz normaları dildaxili fonetik-fonoloji qaydalar əsasında formalaşır. Bu baxımdan heç də təsadüfi deyildir ki, N.Xomski dilin qrammatikasına səsle məna arasında müəyyən əlaqəni tənzimləyən qaydalar sistemi kimi yanaşır və o, bu sistemə sintaktik, semantik komponentlərlə yanaşı, fonoloji komponenti də daxil edir və bu komponent əsasında fonoloji (allofonik) qaydalarla tələffüz normalarının müəyyənləşdirir.³⁸ Fonoloji qaydaları (fonem variantlarını) “kill” /k^hɪl/ sözünü tələffüzünə tətbiq etdikdə burada üç fonetik hadisə özünü göstərir: eliziya (leksikonda “l”-in düşməsi), aspirasiya, velyarlaşma.

Yuxarıda deyilənlərdən bir daha belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, ədəbi dilin tələffüz normaları həmin dilin dildaxili amilləri ilə nizamlanır və fonetik-fonoloji qaydalar əsasında reallaşır. Digər tərəfdən, N.Xomskinin generativ fonologiyada işlətdiyi “fonem tədqimatı” və “fonetik tədqimat” anlayışları məzmunca “orfoepiya” və “orfofoniya” anlayışlarına uyğun gəldiyinə və oxşar olduğunu da qeyd etmək olar.

Dördüncü fəsil “İngilis dili rəbitəli nitqinin ritmik-intonasiya xüsusiyyətləri” adlanır. Bu fəsildə ingilis dilinin prosodik-intonasiya sistemində və rəbitəli nitqində əhəmiyyətli dərəcədə dəyər kəsb edən intonasiya və onun komponentlərinin (melodiya, cümlə vurğusu, tembr, temp, ritm, fasilə) fonetik xüsusiyyətləri araşdırılır, ingilis dili ritminin rəbitəli nitqdə mühüm bir aspekt kimi əhəmiyyəti və rolu qeyd edilir.

Qeyd edək ki, vurğulu ritm tipinə aid olan ingilis dilində, hecalı ritm tipindən fərqli olaraq, ritmin ən minimal vahidi hecadan böyük olan ritmik qrup hesab edilir.

Ritmik qrupun əsasını bir vurğulu heca və onun ətrafında gələn vurğusuz hecaların birliyi təşkil edir. İngilis dilimim rəbitəli nitqdə intonasiyanın komponentləri nitqin ritminə və söyləmlərin təşkilinə xidmət etdiyindən ritm rəbitəli nitqin mühüm bir aspekti kimi

³⁸ Chomsky, N. The Sound Patten of English / N.Chomsky, M.Halle. – New York: Harper Row, – 1968. – p.35.

dəyərləndirilir.³⁹

A.M.Antipovanın araşdırmalarına görə ingilis dili rəbitəli nitqində periodiklik ikitərəfli xarakter daşıyır: bir tərəfdən, seqment vahidlərin – sait və samitlərin əvəzlənməsi prosesi, digər tərəfdən isə, supraseqment (prosodik) vahidlərin nitq aktı boyu dəyişkənliyi.⁴⁰ İngilis dilinin rəbitəli nitqində ritm vurğulu və vurğusuz hecalar arasında yaranan temporal-dinamik kontrastlar əsasında qavranılır və bu kontrastlıq yalnız müəyyən ritm yaratmır. O həm də sait və samitlərin müxtəlif dərəcəli variativliyinə şərait yaradır, bununla da müəyyən mövqedə məcburi variantların işlənməsini təmin edir və nəticədə sözlərin tanınmasını və söyləmələrin məzmunununun qavranılmasını asanlaşdırır.

Bir ritmik qrup daxilində vurğusuz hecalar vurğulu heca ilə proklitik və enklitik münasibətdə ola bilər. Bu baxımdan ingilis dili rəbitəli nitqində iki vurğulu söz arasında gələn vurğusuz hecanın birinci, yaxud ikinci hecaya bağlanması mübahisə doğuran məsələlərdəndir. Bəzi dilçilər semantik, digərləri isə enklitik prinsipə üstünlük verirlər.⁴¹

Biz öz tədqiqatımızda semantik və qrammatik prinsipi əsas götürürük. Müqayisə edək:

1) *He was 'laughing at | 'everywhere.*

2) *He was 'laughed | at 'everywhere.*

Rəbitəli nitqdə ritmin təsirindən söz birləşməsində vurğuların (əsas və ikinci dərəcəli) yerinin dəyişməsi iki cəhətdən əhəmiyyətli olduğu qeyd edilir.⁴²

Belə ki, sözlərdə və birləşmələrdə vurğunun yer dəyişməsi bir tərəfdən, sözlərin sinifini (isim, sifət, feil) və mənasını dəyişdirirsə, digər tərəfdən, yeni tələffüz, ritmik model törədir; metrik şəbəkə, yaxud metrik prosodiyanın ierarxik (pilləli) strukturunu formalaşdırır: heca → takt (foot) → intonasiya qrupu. Məsələn,

³⁹ Roach, P. English phonetics and phonology / P.Roach. 4th edition. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2009. – p.107.

⁴⁰ Антипова, А.М. Ритмическая система английской речи / А.М.Антипова. – Москва: Высшая школа, – 1984. – с.26.

⁴¹ Yenə orada, – s.17.

⁴² Finch, G. Linguistic terms and concepts / G.Finch. – London: Macmillan Press, – 2009. – p.110.

'thirteen 'woman birləşməsində iki vurğulu, iki vurğusuz heca, iki takt (foot) bir intonasiya qrupu vardır.

İngilis dilinin rabitəli nitqində ritmin əsasında cümlə vurğusu dayanır və o həm də digər komponentlərin artikulyator enerji mənbəyidir.

Bu baxımdan cümlə vurğusu intonasiyanın digər komponentləri, xüsusilə melodiya ilə sıx bağlıdır.

Cümlə vurğusu və melodiya rabitəli nitqdə daha qabarıq şəkildə müşahidəyə gələn intonasiyanın psixo-komponentləridir. Çünki onlar maddi səs kimi səs orqanları vasitəsilə qavranılır, materiya kimi eşidilir. Bu zaman nitqin fonetik, qrammatik, semantik cəhətdən formalaşmasındakı iştirak müşahidə olunur. Bu komponentlər özlüyündə mənaya malik olmasalar da, konkret leksik-sintaktik struktur çərçivəsində müəyyən fonetik-fonoloji məzmun kəsb edir. Məsələn,

'What are you 'working for?

'What are you 'working for?

Bu cümlələrdə leksik-sintaktik strukturlar eyni olsa, da cümlə vurğusu və tonun yerinin müxtəlifliyi sözləmlərin məzmununda dəyişiklik yaradır. Rabitəli nitqdə cümlə vurğusu ritmik, sintaqmatik və metrik vurğularla, melodiya isə şkalalarda, registir və diapazonlarda və nüvə tonları ilə reallaşır.

Rabitəli nitqin tempi nitq səslərinin tələffüz sürəti, fasilələrin kəmiyyəti və uzunluğu ilə müəyyən edilir. D.Kristal stabil olan tempi sadə, dəyişkən olan tempi isə mürəkkəb temp hesab edir. Bu alimə görə, sadə tempin realizə olunduğu minimal parça, hissə hecadır. Hecalar isə ixtisar, uzadılan və ləngiyən xarakterli ola bilər. İxtisar xarakterli heca tempin sürətli, uzadılan və ləngiyən hecalarda isə temp yavaşdır.⁴³

Danışıqda edilən fasilələr rabitəli nitqi sintaqlara (intonasiya qruplarına) və ritmik qruplara bölür. Kəmiyyət (uzunluq) baxımdan fasilənin üç növü fərqləndirilir: uzun, orta, qısa. Rabitəli nitqdə fasilə yalnız sintaqm təşkilkeci funksiya yerinə yetirmir, o həm də semantik, sintaktik rola malikdir.

There was no love lost / between them (they loved each other).

⁴³ Crystal, D. Prosodic Systems and Intonation in English / D.Crystal. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1969. – p.210.

There was no love / lost between them (they did not love each other).

Beləliklə, yuxarıda deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, rəbitəli nitq müəyyən enerji ilə hərəkətə gələn, fizioloji-akustik bir prosesdir. Sintaqmatik planda bu proses dinamik-ritmik quruluşun formalaşmasında intonasiyanın komponentlərinin mühüm yeri və rolu vardır. İngilis dili vurğulu ritm tipinə aid olduğundan bu dilin canlı danışığında cümlə vurğusu bir növ digər intonasiya komponentlərinə bələdçilik edir. İngilis dilində cümlə vurğusu canlı nitqin enerji daşıyıcısı olmaqla yanaşı, onun ritmik quruluşunun əsas təşkilədici kimi çıxış edir və intonasiyanın digər komponentləri də cümlə vurğusu vasitəsilə rəbitəli nitqin ritmik təşkilində iştirakı reallaşır.

Müasir ingilis dili tələffüzünün kommunikativ aspektləri üzrə aparılan araşdırmadan aşağıdakı **nəticələrə** gəlmək olar:

1. Çağdaş ingilis dili fonetistlərinin araşdırmaları göstərir ki, ingilis ədəbi dilinin tələffüz norması kimi uzun müddət fəalliyətdə olan RP tələffüz modeli çağdaş ingilis ədəbi tələffüz norması kimi özünü doğrultmur və o, artıq köhnəlmişdir. Belə ki, RP tələffüz modelində dildaxili amillərə nisbətən daha çox ekstraliqvisitik amillər üstünlük təşkil edir ki, bu da ünsiyyət prosesində anlanmanı çətinləşdirir. Odur ki, “İngilis dili tələffüz lüğəti”nin yeni nəşrində daha geniş, əhatəli və əsaslı qəbul edilən Britaniya ingiliscəsi üçün BBC tələffüz modeli təqdim edilir.

2. BBC tələffüz modeli ekstraliqvisitik (sosial, dialekt) ünsürləri özündən kənar edir və dildaxili amilləri əsas götürür. BBC tələffüz modelinin dildaxili amilləri ingilis dilinin mövcud fonemlər sistemini, onların birləşmələrini, onların artikulyator-akustik baxımdan ünsiyyət prosesində birləşmə, əlaqələnmə üsullarını, fonem və fonem birləşmələrinin distribusiyasını, variativliyini sözlərdə və söz qovşağında baş verən normativ fonetik hadisələri, sözün və cümlənin, heca və aksent strukturunda ritmik variativliyi, intonasiyanın komponentlərini və bu komponentlərin prosodik ünsürləri olan tonların, cümlə vurğusunun, tempin, şkalaların, diapazon və tonal səviyyələrin variativliyi özündə ehtiva edir.

3. Araşdırmalar göstərir ki, RP tələffüz modelində fərqli olaraq, BBC tələffüz modelinin fonem komponentində diqqətçəkən

yeni məqamlar vardır. Belə ki, RP modelində arxa irəliyə çəkilmiş qısa /ʌ/ saiti BBC tələffüz modelində orta sıra saiti kimi sistemə daxil edilir. Bu modeldə orta sıra saiti iki deyil, üç sait kimi /ɜ: ə, ʌ/ verilir. Diftonqlara gəlincə, orada /eə/ diftonqunun birinci elementi (nüvə) yarımaçıq /eə/ saiti ilə simvolizə edilir. Diftonqların ikinci elementə görə bölgüsü qapalı (closing) və orta (centring) doftonqlar kimi verilir.

4. Samitlərə gəlincə, orada da dəyişikliklər özünü göstərir. Belə ki, RP tələffüz modelində udlaq samiti kimi verilən /h/, BBC modelində qlottal samit kimi verilir və /x/ velyar samiti samitlər sisteminə daxil edilmişdir. RP tələffüz modelindən fərqli olaraq, çağdaş ingilis dili tələffüzündə müəyyən fonetik kontekstdə kar plozivlərin, xüsusilə /tʃ/ samitinin də qlottallaşmasının geniş yayıldığı qeyd edilir.

5. Çağdaş ingilis dili tələffüzündə hecanın formalaşmasına, heca bölgüsünə dair yeni məlumatlar, qaydalar özünü göstərir ki, bunlar da RP tələffüz modelində müşahidə edilmir. Çağdaş ingilis dilində /w, j/ sonorları istisna olmaqla, qalan sonorların hecayaratma qabiliyyətini, qüvvətli və zəif hecaların fonetik xüsusiyyətlərini, heca bölgüsündə maksimal onsets (hecaönü) prinsipinin əsas götürülməsi BBC tələffüz modelinin səciyyəvi xüsusiyyətləri kimi qeyd etmək olar. Belə ki, bəzi leksikoloji lüğətlərdə (rus və Azərbaycan dillərində) iki sait arasında gələn /ksp/ /kstr/ samit birləşmələrinin tələffüzündə /s/ samitinin birinci, yaxud ikinci hecaya aid edilməsinin bir tərəfdən, ritmik-sillabik, digər tərəfdən isə aksent-prosodik baxımdan əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, *extra, extreme, expend, expect, construct, abstract* və s. qəbildən olan sözlərin tələffüzündə /s/ samitinin ikinci hecadə tələffüzü məqbul hesab edilir, çünki ingilis dilində maksimal hecaönü mövqedə /ɪks:pekt/ qəbildən olan heca bölgüsü BBC tələffüz modeli üçün təbii qəbul edilmir. Belə ki, ingilis dilində “ks” samit birləşməsi ilə başlayan söz yoxdur.

6. İngilis dilində söz sonu mövqedə beş və altıüzvlü samit birləşməsinin olduğunu qeyd edən dilçilər (Q.P.Torsuyev və b.), həmin birləşmələrdə neytral səs və sonor samitlərin hecadüzəltmə faktorunu nəzərə almırlar. Halbuki, BBC tələffüz modelində bu amillər nəzərə alınır və çağdaş ingilis dilində söz sonu mövqedə dördüzvlü samit birləşməsinin maksimum dörd olduğu qeyd edilir.

7. Araşdırmalar göstərir ki, BBC tələffüz modelində müəyyən

fonetik kontekstdə intrusiv /t/ səsinin işlənməsi geniş yayılmışdır. Bu səs, bir qayda olaraq, sonu *-ance*, *-ence* şəkilçiləri ilə bitən sözlərdə, əsasən, /n+s/ və /n+f/ samit qovşağında təzahür edir.

8. BBC tələffüz modelində diqqət çəkən məqamlardan biri də sonu “y”, “ey” hərfləri ilə bitən sözlərə artırılan şəkilçilərin tələffüz formasıdır. Belə ki, “*happier*” qəbildən olan sözlərin ikinci hecası RP tələffüz modelində /ɪə/ diftonqu kimi verildiyi halda, BBC tələffüz modelində bu heca bir deyil, iki heca kimi reallaşır.

9. BBC tələffüz modelində supraseqment səviyyədə diqqət çəkən məqamlardan biri tələffüzün vurğu komponentinin dərəcə aspekti ilə bağlıdır. Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, RP modelində tətbiq edilən söz vurğusunun bərabərsəviyyəli dərəcə növü BBC modelində özünü göstərmir. Bununla yanaşı, çağdaş ingilis dilində də qüvvətli prefikslərin ikincidərəcəli vurğu ilə qeyd edilməsi də müəyyən fonetik kontekstlə şərtlənir.

10. BBC ingilis dili tələffüzü üçün səciyyəvi olan fonetik hadisələr içərisində assimilyasiya, akkomodasiya, dissimilyasiya, reduksiya və aspirasiya və s. mühüm yer tutur. Rəbitəli nitqdə fonem variantlarının normaya uyğun reallaşmasında assimilyasiya, akkomodasiya hadisəsi baza rolunu oynayır və rəbitəli nitqin əsas kommunikativ aspektlərindən birini təşkil edir. Reduksiya hadisəsi isə ingilis dili vurğusunun dinamik-melodik təbiəti ilə bağlı olub nitqin ritmik təşkilində və reallaşmasında mühüm rola malikdir. Bu baxımdan rəbitəli nitqin ikinci mühüm aspektini ritm təşkil edir.

11. İngilis dili rəbitəli nitqində aspirasiyaya mühüm yer verilir. Kipləşən kar plozivlərin aspirasiyası söz başında kar və cingiltili plozivlərin, bir növ, fərqləndirici əlamət kimi çıxış etdiyi qeyd edilir. Aspirasiya hadisəsi söz qovşağında da “*pea stalks*” – “*peace talks*” qəbildən olan söz birləşmələrinin forma və mənaca fərqləndirilməsində oxaşır funksiya yerinə yetirir.

12. BBC radio və televiziya verilişlərindən əldə edilən materialların perseptiv (auditiv) təhlilindən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, çağdaş (BBC) ingilis dili tələffüzünün kommunikativ aspektlərini bu dilin fonetik quruluşunun komponentlərinin rəbitəli nitqdə qarşılıqlı əlaqəsindən və birinin digərinə təsirindən formalaşan sistem daxili seqment və supraseqment vahidlərin norma səviyyədə

orfofonik və ritmik-intonasiya variativliyi təşkil edir.

Dissertasiyanın əsas müddələri müəllifin aşağıdakı çap olunmuş əsərlərində əks olunmuşdur:

1. İngilis dilində hecanın fonetik və orfoqrafik heca bölgüsünə dair. // – Bakı: ADU, Dil və ədəbiyyat, – 2013. №4, – s.97-102.
2. İngilis dilində hecanın struktur tiplərinə dair (Azərbaycan dili ilə müqayisədə) // – Bakı: ADU, Elmi xəbərlər, – 2013. №4, – s.103-108.
3. İngilis dili rabitəli danışığının fonetik aspektlərinə dair // – Bakı: ADU, Elmi xəbərlər, – 2014. №4, – s.114-120.
4. İngilis ədəbi dili tələffüzünün komponentlərinə dair // – Bakı: ADU, Dil və ədəbiyyat, –2015. №4, – s.72-77.
5. Danışiq səslərinin kommunikasiyada roluna dair // Doktorantların və Gənc tədqiqatçıların XIX Respublika elmi konfransının materialları. – II cild. – Bakı: – 2015. – s.13-15.
6. Seqment və supraseqment səviyyədə fonoloji və fonetik qaydalar kommunikativ sərəştənin tərkib elementi kimi // Azərbaycan Dillər Universiteti, “Koqnitiv və Təbii dilçiliyin aktual problemləri” Beynəlxalq elmi konfransın tezisləri. – Bakı, 20-21 oktyabr 2016. – s.254-256.
7. Некоторые заметки относительно содержания понятия // Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко Издательский дом Дмитрия Бурого Научное издание “ЯЗЫК И КУЛЬТУРА”. Выпуск 21. Том 1(190). Выпуск посвящений 100-річчю утворення Азербайджанської Республіки. – Київ: 2018. – с.235-239.
8. Фонетические особенности произносительной модели BBC (Британская вещательная корпорация (БВК) // Релігія, релігійність, філософія та гуманітаристика в сучасному Інформаційному просторі національний та інтернаціональний аспекти. За матеріалами XIX, Міжнародної науково-практичної конференції. – Україна: 30-31 грудня 2019 року, – с.37-40.
9. İngilis dilində köməkçi və modal feillərin tələffüz variativliyinə dair // “Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri”. Respublika elmi-praktik konfransı. Tezislər toplusu. – Bakı: Sim-sim Press, – 2021. – s.150-151.

Dissertasiyanın müdafiəsi 05 may 2022-ci il tarixində saat 11⁰⁰ Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Dillər Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 05 aprel 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 29.03.2022

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 47 767 işarə

Tiraj: 100